

ABSTRAKT

Geopolitické podmínky v Evropě konce 17. století, přechod z absolutistického upořádání směrem k demokratickým systémům byl impulsem pro nový kulturní proud – osvícenství. Výsledkem hospodářské, sociální a kulturní změny v 18. století přivedlo židovské osvícenství neboli haskala evropské osvícenství do židovského světa. Haskala byla ideologickým a sociálním hnutím, které mělo své počátky na začátku 18. století a bylo aktivní až do vzestupu židovského národního hnutí na počátku 80. let 19. století. V určitém smyslu představovala haskala rozšíření evropského osvícenství 18. století, ale centrálně se zabývala politickým statutem Židů a jejich vztahem k evropské kultuře. Haskala se v podstatě snažila využít nových možností ekonomické, sociální a kulturní integrace, jež začala být pro Židy dostupná na konci 18. století díky odstranění právní diskriminace.

Příznivci hnutí, maskilim, působili v různých oblastech: filozofii, vzdělávání, kultuře, ekonomice, politice a v neposlední řadě v náboženství. Ve snaze podpořit židovskou emancipaci v Evropě maskilim způsobili sociální otřes, jehož výsledkem byl mimo jiné také rozpad tradičního pojetí kehily a její teokratické organizační struktury. Během 18. století totiž prošla tradiční židovská společnost kulturní krizí zapříčiněnou procesem roztříštěnosti, jehož hlavním znakem byl úpadek rabínské autority. Pokus o nalezení odpovědi na tuto krizi vedl ke vzniku různých konkurenčních hnutí, kromě haskaly také k chasidismu a opozičnímu hnutí tzv. mitnagdim. Interakce těchto hnutí je považována za hlavní fenomén židovské modernity.

Tento vývoj však nepřinesl změny pouze v podobě emancipace evropského židovství na globální úrovni, ale haskala přinesla také radikální změnu židovského komunálního života. Jednou z mnoha změn byl posun ve vnímání židovských žen ve smyslu jejich postavení ve společnosti, komunitě a rodině.

Rozšíření haskaly do východní Evropy, potažmo také Českých zemí, předcházely a ovlivnily dva fenomény: tzv. raná haskala a berlínská haskala. Raná haskala byla fenoménem sama o sobě s ohledem jak na geografický rozsah, tak na sebeuvědomění svých přívrženců. Mluvíme o několika desítkách, ne-li stovkách, jedinců, kteří byli roztroušeni po Evropě, ale přesto mezi sebou často udržovali úzký kontakt. Původní maskilim se stali zdrojem inspirace i legitimacy pro své následovníky a raná haskala vytvořila alternativní hebrejské práce zabývající se filozofií, vědou, hebrejskou gramatikou a etikou.

Raná haskala připravila ideologický základ a sociální infrastrukturu pro německou neboli berlínskou haskalu, která se objevila v posledních desetiletích 18. století. Duchovním otcem berlínské haskaly byl Moses Mendelssohn (1729–1786). Jedním z jeho nejdůležitějších přínosů byla vlastní formulace judaismu coby náboženství v souladu s rozumem, judaismus neměl žádné principy víry, ke kterým by se nedalo dojít skrze lidský rozum. Mendelssohn rovněž tvrdil, že náboženská příslušnost by měla být založena na svobodném intelektuálním přesvědčení bez donucování. V souladu s tím se musí židovská komunita vzdát prostředků vynucování a trestání, které má k dispozici ve vztahu k náboženskému způsobu života jedince. Diskriminační zákony proti Židům

byly motivovány snahou o nucenou konverzi Židů ke křesťanství.

Mendelssohn ale především přispěl k haskale tím, že ztělesňoval perfektní naplnění jejích ideálů: byl to Žid s tradičním židovským vzděláním, svědomitý v dodržování příkázání a aktivní jménem svého lidu, zatímco byl zároveň uznáván jako německý filozof a autor a veleben prominentními osobnostmi evropského osvícenství. Mendelssohn byl proto živoucím symbolem kulturních a sociálních ambicí haskaly a nezvratným důkazem toho, že jich lze dosáhnout.

Ke konci století však došlo v hnutí německé haskaly ke krizi. Bohatí obchodní mecenáši obrátili svou pozornost k propagování vlastního politického statusu a ztratili zájem o změnu židovské komunity. Ve stejnou dobu se mnoho mladých Židů, často dětí maskilim, stále více odklánělo od židovské tradice a kultury. Organizované instituce haskaly následkem toho postupně slábly.

I když berlínská haskala upadala, začalo ve 2. desetiletí 19. století hnutí růst ve východní Evropě, především v Haliči. Haličská haskala se soustředila zejména v Brodech, Lvově a Ternopilu, kde žila židovská ekonomická a sociální elita.

Prominentním rysem haskaly v Haliči byl od začátku nekompromisní boj proti tradičním směrům judaismu. Na počátku 19. století nalákal chasidismus v Haliči do svých řad mnoho mladých lidí. Maskilim v tom spatřovali významnou překážku v cestě za reformou. Ve svém útoku na chasidismus nejen skládali literární díla, ale také se pokusili získat podporu

státních úřadů. Na obou těchto frontách byl jejich vůdcem Josef Perl (1773–1839).

Židovští obchodníci z Haliče šířili myšlenky haskaly a její literatury na svých cestách do tzv. Linie osídlení v ruském impériu. Dalším aspektem rozšíření vlivu haskaly byla migrace Židů z Haliče do carského Ruska. Jedním z nejvýznamnějších zastánců haskaly v Rusku byl Jicchak Beer Levinzon (1788–1860).

I přes revoluční prvky je stále vhodné označit haskalu ve východní Evropě během první poloviny 19. století za umírněnou. Jedním důvodem je, že maskilim i nadále akceptovali princip božsky zjevené Tóry a podporovali dodržování příkázání. Mnoho z nich mělo tradiční vzdělání a nadále studovalo rabínskou literaturu. Tomu lze snadno porozumět, pokud si všimneme, že vliv samotného osvícenství – jak ve vládních kruzích, tak mezi městskými třídami – který přispěl k růstu haskaly všude jinde v Evropě, byl v Rusku značně omezený.

S nárůstem sekularizace, která byla nedílnou součástí haskaly a nabírala otevřenějšího a zřetelnějšího projevu, se zvětšovalo také napětí, nevraživost a opoziční tendence proti haskale. Spor mezi těmito dvěma tábory naplno propukl ve 40. letech 19. století na pozadí epizody známé jako *Haskala mi-taam* (Vládou sponzorovaná haskala). Ruští maskilim byli přesvědčeni o správnosti svého programu, a protože představovali menšinu, mohli jej uskutečnit pouze s pomocí vlády. Maskilim navíc věřili, že se úřady ztotožňovaly s hodnotami evropského osvícenství a že samy měly zájem na zlepšení situace Židů v duchu těchto hodnot. Epizoda vládou sponzorované haskaly měla dalekosáhlé důsledky pro její

rozšíření v Rusku. Podpora úřadů dodala lidem odvahu veřejně vyjádřit své ztotožnění se s tímto hnutím.

I přes veškeré snahy o změnu postavení ve společnosti se na Židy nadále vztahovaly diskriminační zákony a ekonomická omezení. Navzdory jejich očekávání ruská vláda znovu na konci 70. let 19. století prohlásila, že nemá v úmyslu dát Židům rovná práva.

V českých zemích měla haskala převážně charakter kulturní integrace a emancipace českého židovstva. Obecně se jednalo o pokus pozvednout sebevědomí Židů a obnovit vědomí národní identity – popularizace židovské kultury a historie, snaha o rehabilitaci biblické hebrejštiny. V Českých zemích patřili maskilim především k zastáncům reforem židovského školství prosazovaných státem.

Toleranční patent vydaný pro Čechy roku 1781 a pro Moravu roku 1782 Josefem II. potvrdil princip náboženské svobody, a tím podpořil výrazné změny v židovské komunitě. Císařské reformy zasahovaly do oblasti sociální, ekonomické i kulturní. Nejrozsáhlejší změny se neodehrály v oblasti hospodářské, ale spíše v oblasti kultury a vzdělávání. V zemi proběhla celková reforma elementárních škol, vláda vyzvala židovské komunity, aby založily svou vlastní školu se státním dohledem, kde by se studenti vzdělávali. Přestože byla z iniciativy významného maskila Petra Beera (ca. 1758–1838) založena na konci 18. století v Praze německá židovská Normalschule, nevedl tento podnět k stěžejnímu rozvoji emancipace žen, jakou vidíme v ostatních zemích střední a východní Evropy. V českém prostředí byl kladen velký důraz na zrušení tradičního židovského vzdělávání ve smyslu chederů a ješiv.

Změnami neprocházela židovská společnost pouze směrem k akulturaci v evropském měřítku, ale také docházelo k pozvolnému vývoji uvnitř společnosti. Jedním z velmi důležitých faktorů byla změna vnímání pozice ženy ve společnosti a rodině. Transformací procházel nejen pohled mužů na postavení ženy, ale zejména jejich vlastní uvědomění sebe samých, tedy emancipovanost.

Postavení ženy v židovské společnosti bylo vždy založeno na úctě k její roli manželky a matky a na úctě, která je zakotvena již ve starozákonních náboženských a právních předpisech. Od biblické doby tak muži a ženy podléhali stejným zákonům, náboženským předpisům i trestům.

Pro vzdělané muže, příznivce *haskaly*, byla otázka postavení žen základním kamenem pro potvrzení a konsolidaci jejich inovativního názoru. Muži byli nicméně vždy pokládáni za aktivní prvek společnosti, za prvek řídící a ochraňující, zatímco kvality ženy se vnímaly a soustřeďovaly v domácím a rodinném životě.

Jeden ze zastánců *haskaly* ruský hebrejsky píšící spisovatel a básník Juda Leib Gordon (1831–1892) poukazoval na nejednoznačnost *maskilim* vůči tzv. ženské otázce. Od 70. let 19. století ho jeho čtenářky, zejména v oblasti židovského pásma osídlení v Rusku a také studentky v různých městech Evropy považovaly za jednoho z mála osvícenců, kteří projeví zvláštní citlivost a empatii s ohledem na těžkosti života židovských žen. Jeho radikální protestní báseň *Koco Šel Jod* byla vnímána jako povzdech ženy vydané na milost bezcitných rabínů odříznuté od pokroků osvícenství a světských radostí.

Erudice ženy tak mění hierarchii genderu nad rámec stávajících zvyklostí a umožňuje ženám zastávat nový pohled na vlastní emancipaci a identitu. Ženy, které se identifikovaly jako intelektuálky, byly problémem nejen pro osvícenské židovské muže. Významné osobnosti evropského osvícenství se zmiňovaly o jejich velkých potížích s porušováním stávajících sociálních norem a uznávaných genderových vzorců myšlení. Častokrát po vzoru Jeana Jacquese Rousseaua (1712-1778) zastávali pseudovědecké argumenty, aby dokázali sociální a intelektuální méněcennost žen. Immanuel Kant (1724-1804), upíral ženám přijetí mezi intelektuální elitu a vylíčil vzdělané ženy jako posměchu hodné, protože nesly znaky opačné těm, které mají jako něžné pohlaví mít. Názor jeho současníka židovského filozofa Mosese Mendelssohna se příliš nelišil. Když se mu jeho snoubenka Fromet Gugenheim (1737-1812) zmínila o úsilí, které investovala do svých studií, napsal jí dopis v jidiš, v němž vyjádřil jak pohrdání, tak obavy ze zvratu v obecně přijímaném genderovém pořádku:

„Velice přeháníš svou píli ve čtení. [...] Co tím chceš získat? Erudici? Bůh tě ochraňuj! Umírněné čtení je vhodné pro ženy, ale ne erudice. Mladá žena, jejíž oči jsou zarudlé od čtení, si zaslouží být terčem posměchu.“

Spor evropské osvícenské kultury v otázce ženské vzdělanosti ukázal, jak rozpolcená byla tato kultura mezi deklarovanými rovnostářskými tendencemi a obtížemi při přenášení těchto absolutních, vznešených principů na sociální skupiny, které byly definovány jako jiné a diskriminované, jako jsou chudí lidé, otroci, černoši, Židé a ženy.

Čím více rostl počet nezávislých, intelektuálních a erudovaných žen, tím bouřlivěji byla tato tematika diskutována a tím více způsobovala neshody v osvěcenské společnosti. Koncem 18. století spisovatelka Mary Wollstonecraft (1759–1797) poukázala na problematickou povahu osvěcenského přístupu k ženám a nedostatek soudržnosti v něm. V Anglii, Francii a Německu se muži i ženy účastnili boje za rovnost žen a uznání jejich intelektuálních schopností.

Až téměř sto let po smrti Mary Wollstonecraft se objevil židovský zastánce reformy Isaac Wetzelar (?1680–1751), který důrazně a veřejně požadoval účast žen na intelektuálním životě a tvorbě literatury. Ale i mezi zastánci rané fáze osvícenství, kteří sice poukazovali na vady a nedostatky v současné židovské společnosti, bylo pouze pár zástupců, jež kritizovali postavení žen v židovské kultuře.

Nejvýznačnějším práce Wetzlarova poukazovala na záměrné vyloučení žen z elitní vědecké kultury, ve které byla drtivá většina textů psána v hebrejštině. Následné překlady textů do jidiš se dle autora vzdalovaly původnímu vyznění a zkreslovaly tak náboženské hodnoty. Bylo nemyslitelné, aby hebrejšтина, rodný jazyk Židů, nebyla mladým dívkám dostupná.

Dalo se tedy očekávat, že hnutí haskala povzbudí tento kritický pohled požadující změny. Od jejího vzniku až do téměř posledních let své existence však byla haskala prakticky výhradně mužským hnutím. Osvěcenská revoluce byla v 18. století zahájena mladými muži ve věku dvaceti až třiceti let, kteří si nikdy nepředstavovali, že by jejich řady mohly doplnit i ženy. Na rozdíl od mužů, kteří byli vedeni rozumem, byly

ženy vnímány stereotypně jako osoby ovlivněné emocemi a touhou a nebyly nahlíženy rovnocenně.

Distancování židovských žen od tradičního prostředí, jejich odstup od náboženských textů a jejich vyloučení z institucí vyššího vzdělávání jim prakticky bránilo mít společný kulturní jazyk s maskilim. Vzhledem k tomu, že ženy nebyly v dětství v kontaktu s hebrejštinou, nebyly schopny se v tomto jazyce podílet na literární tvorbě a jen několik z nich mohlo studovat hebrejské texty v originále. Pro mladé dívky z bohatých rodin v Německu vzdělávané v buržoazních salonech byla němčina a francouzština jazykem literatury a kultury. Ideál tehdejší společnosti, který předurčil ženy k domácí roli manželky, ženy v domácnosti, hostitelky a matky, jim neposkytl ve veřejném prostoru, vytvářeném maskilim, žádné místo. Tento pohled byl převzat také v nových centrech haskaly ve východní Evropě 19. století.

To však neznamenalo, že by mělo být vzdělání žen zanedbáváno. Osvícenští učitelé vyzdvihovali ženy, které se chopily iniciativy k získání vzdělání, a někteří z nich na počátku století dokonce zřídili první organizované koncepty výuky pro dívky. Nicméně, hranice vzdělání byly velmi jasné a pevně zakotvené. Cílem takového vzdělávání však byla vždy jen příprava ženy na její roli v domácnosti obohacena o kulturní nadstavbu nezbytnou pro roli hostitelky.

Ve východní Evropě však panovaly dílčí rozdíly. Poměrně pomalé a omezené tempo modernizace v Polsku, Litvě a Rusku spolu s nižší životní úrovní a sociálně-kulturní separací Židů v daném prostředí neumožnily stejnou úroveň akulturace, jaké dosáhly židovské ženy ve střední a západní Evropě. Demografická koncentrace Židů ve východní Evropě,

důležitém středisku evropského židovství v 19. století, vedla k obzvláště intenzivnímu náboženskému a komunitnímu životu. Až do 2. poloviny 19. století se židovský život skládal především z hebrejské kultury. Tradiční náboženský směr si i přes pnutí vyvolané haskalou udržel status daný interpretací tradičních textů.

Od 2. poloviny 19. století však začalo docházet k významným změnám v postavení žen. Stále více jich dosahovalo ekonomické nezávislosti, odmítaly vstoupit do sjednaných manželství a nedovolily, aby je rodiče nutily k sňatku dříve, než dosáhnou fyzické a ekonomické zralosti. Mladé ženy ve východoevropských městech, tzv. mladé dámy nové generace, našly práci v obchodech a továrnách, snažily se být finančně nezávislé a hledaly si své manžely bez zásahu svých rodin.

Maskilim měli problémy porozumět způsobům modernizace žen a byli k nim velmi kritičtí, ne-li přímo nepřátelští. To samozřejmě vedlo k obecné nejednoznačnosti v přístupu k ženské otázce. Radikální maskilim, kteří se hlásili k pozitivismu a vnímali ženskou otázku jako součást emancipace moderní lidské společnosti, projevovali skutečný zájem o vzdělávání žen. Podle jejich názoru nebyla tato otázka problémem nižšího sociálního postavení, kterou by mohla napravit pouze revoluce, ale problémem, který vyžadoval zlepšení a rozšíření prostředí, ve kterém by ženy mohly získat znalosti a dobré vlastnosti. Když se však dozvěděli o skutečné hloubce ženské akulturace, stal se postoj maskilim velmi kritický a konzervativní. Ženská emancipace neodpovídala jejich očekávání a jejich ideologickému vnímání haskaly. Mladé rusky mluvící ženy čtoucí francouzské romány, oděné podle poslední módy zastupovaly dle názoru maskilim imitaci

haskaly, ohrožovaly židovskou rodinu a představovaly potenciál pro asimilaci a konverzi. Z pohledu haskaly není možné zanedbávat vzdělání žen, ale i přesto musí ženy fungovat v prostředí domova a rodiny. Pokud tomu tak není, stanou se extrémně nebezpečným sekularizujícím prvkem.

Paradoxně, stejní revolucionáři haskaly, kteří byli kritiky společnosti a představovali židovskou sociální revoluci, se snažili případnou emancipaci židovských žen zmírnit, a dokonce omezit svou kulturu na cestě k modernizaci.

Stále více žen však bylo vychovááno v duchu moderního přístupu. Dostávalo se jim vzdělání, četly zahraniční literaturu, začaly samy publikovat a chtěly se stát lékařkami, advokátkami apod.

Maskilim z celého ideologického spektra byli znepokojeni tím, co sami vnímali jako ztrátu kontroly nad procesem modernizace. Jaká byla vize nové éry, která vznikla? Byl by alternativou k oslabující rabínské kultuře požitkářský život ve velkoměstě se všemi jeho lákadly? Byla by alternativou jazyková, sociální a kulturní asimilace? V tomto kontextu byla modernizace žen považována za pozitivní, protože porušovala tradiční vzorce a autoritu těch, kteří podle tradice měli moc. Nicméně modernizace byla také vnímána problematicky, protože z pohledu maskilim ohrožovala jak tradiční pojetí rodiny a mužskou identitu, tak hebrejskou kulturu a kontinuitu židovské společnosti.

Nový fenomén ženské emancipace dosáhl vyvrálosti v 60. letech 19. století, kdy se část žen začala dožadovat práva na rovnocenné vzdělání a společenské uznání ve veřejné sféře haskaly. V roce 1879 se o slovo přihlásila první židovská

následovnice Mary Wollstonecraft, Taube Segal, dvacetiletá žena z Vilna. Haličský časopis *Ha-Ivri* (1865–1890) zveřejnil v několika vydáních její esej s názvem *Ženská otázka*. Jednalo se o první feministickou esej napsanou v hebrejštině o úsilí ženy, která vyhlásila „ženskou válku“ proti pokusům zabránit jejich aktivní účasti v rámci haskaly.

Později maskilim již začali vnímat, že byly ženy vzdělané a zapojovaly at' již jako čtenářky nebo spisovatelky do moderní kultury, kterou vytvořili sami maskilim.

Tak jak ženy v důsledku dramatických změn provázejících celé období haskaly získávaly rovnocennějšího postavení v oblasti vzdělání a ekonomické samostatnosti, tak se tato transformace nedílně promítla i do běžného občanského života. Rabínská komunitní autorita se postupně oslabovala, domov se stával centrem židovské identity a žena získávala významnější postavení.

Tradiční zasnuby a manželství zůstávaly i přes osvícenské myšlenky po celé 18. století ve většině židovských společenství Evropy běžnými. Ačkoli asimilace a sňatky mimo komunitu ohrožovaly staré zvyky a osvěcení sekulární Židé se více vzdávali tradic, změny byla příliš pomalé. Proces změn začal na Západě Evropy a postupně se prosazoval směrem k východním zemím. V Anglii postupně nahrazovalo tradiční dojednané sňatky dvoření a dohoda obou partnerů. Německo zachovávalo staré tradice ještě delší dobu, ale také nemohlo donekonečna bránit změnám. Ve východní Evropě se předjednaná manželství udržela až do poloviny 19. století.

Zatímco mnoho mladých žen nyní žilo v prostředích, která jim umožňovala větší výběr vzdělání a více příležitostí podílet se

na aktivitách mimo domov, jejich role zůstaly podobné rolím jejich babiček a prababiček. Dílo *Deset pravidel pro židovskou ženu* sepsaných anonymním autorem v jidiš v roce 1620, zůstalo standardem i mezi vzdělanějšími vrstvami a byla pouze přizpůsobována modernější době.

Oslabení tradiční židovské komunity působilo jak ve prospěch žen, tak proti nim. Ženy, zřídka finančně nezávislé, byly často nuceny okolnostmi setrávat v nešťastném manželství. Pro ty, které mohly odejít, bylo snazší než kdy jindy opustit komunitu, a požádat o rozvod ať již s manželovým souhlasem nebo bez něj. Ale ženy, které nadále chtěly dodržovat tradici a dosáhnout legálního židovského rozvodu obvykle čelily více překážkám než dříve. Pokud se manžel již nestaral o židovskou tradici, židovský soud neměl žádnou skutečnou moc, aby ho donutil k rozvodu. Pokud se rozhodl, mohl odmítat propustit svou ženu a udržet ji v pozici tzv. aguny, opuštěné ženy, která by se již nikdy nemohla znovu vdát.

Emancipované ženy nikdy nevystupovaly jako jednotné hnutí, naopak tyto ženy spojovala pouta přátelství, společné zázemí a podobné modely akulturace, jmenovitě radikální asimilace a často manželství s nežidovskými partnery. Většina z nich pocházela z dobře ekonomicky a intelektuálně postavených rodin, které se začínaly prosazovat ve společnosti v poslední třetině 18. století nejdříve v Berlíně a pak i v ostatních evropských městech. Tyto mladé ženy byly velmi brzy vystaveny kontaktu s nežidovskou kulturou a společností. Jejich rodiny byly ovlivněny trendy sekularizace, které se objevovaly v jejich blízkém okolí a povzbuzovaly je k novému životnímu stylu.

Turbulentní 19. století, během něhož se všichni Židé v Evropě vyrovnávali s výzvami modernity, také nabídlo židovským ženám vzdělání jako jednu z cest k modernizaci. Vzdělaná židovská žena čerpala většinu svých znalostí od vzdělaných maskilim, ale vždy si zachovala genderové vědomí a někdy, jako Taube Segal se radikálně vyhranila vůči maskilim a jejich diskriminaci žen a požadovala, aby přistupovali k rovnosti žen v souladu s myšlenkami osvícenství. Koncem 19. století, kdy se tento jev stával významnějším i přes relativně omezený rozsah, došlo k zásadním změnám v ideologickém prostředí i v oblastech politiky, demografie a ekonomiky. Hnutí haskala prakticky dospělo svého konce a vytvořilo cestu pro kritické myšlenky navazující na ideologii maskilim. Osvícený diskurz o haskale ve východní Evropě směřoval převážně k novému nacionalistickému přístupu, který obsahoval i otázku ženy. Od té doby židovské ženy, které se účastnily veřejné debaty v hebrejštině, požadovaly aktivní roli v národním hnutí a nabízely svou pomoc při budování národa – projektu, který postupně nahradil osvícenství.